

marife

dini arařtırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 23 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2023

Tefsirde Usul Arayışları: Memlûkler Döneminde Tefsir Usulü ve Kur'an İlimleri Çalışmaları

The Quest for a Methodology of Tafsîr: Works of Tafsîr Methodology and Qur'an Sciences in the Mamluk Era

Mesut KAYA

Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Professor, İstanbul Medeniyet University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafseer
İstanbul / Türkiye
mesut.kaya@medeniyet.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0003-0884-8340>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1368010

Cite as / Atıf: Kaya, Mesut. "Tefsirde Usul Arayışları: Memlûkler Döneminde Tefsir Usulü ve Kur'an İlimleri Çalışmaları". *Marife* 23/2 (2023) 429-452. <https://doi.org/10.33420/marife.1368010>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilmez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

e-ISSN: 2630-5550

<https://marife.org/tr/>

Tefsirde Usul Arayışları: Memlûkler Döneminde Tefsir Usulü ve Kur'an İlimleri Çalışmaları*

Özet

Erken dönemden itibaren müfessirler tefsirlerini telif ederlerken belli usul ve esasları dikkate almışlardır. Bu usul ve esaslar her zaman belirgin bir biçimde ortaya konmasa da söz konusu tefsirler yakından incelendiğinde bunları tespit etmek mümkündür. Bu bağlamda tefsirde rivayet olgusu, Arap dilinin anlam çerçevesi, Kur'an'ın zahirinin bağlayıcılığı, sıyakın dikkate alınması, reye dayalı tefsirin sınırları ve bağlayıcılığı gibi hususlar, müfessirlerin göz önünde bulundurduğu ilkeler olmuştur.

Sözgelimi Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), tefsirinin mukaddimesinde genel anlamda Kur'an ilimlerinden, özel anlamda da tefsirini telif gerekçelerinden ve bir Kur'an tefsirinde gözetilmesi gereken usul ve esaslardan söz etmiştir. Aynı şekilde Sa'lebî (ö. 427/1035) el-Keşf ve'l-beyân, Râgıb el-İsfahânî (V. yüzyılın ilk çeyreği) Câmiu't-tefâsîr, Ebû Abdullah el-Âsımî el-Horasânî (h. 425'te hayatta) el-Mebdâni li-nazmi'l-meâni, Zemahşerî (ö. 538/1144) el-Keşşâf ve İbn Atıyye (ö. 541/1147) el-Muharrerü'l-vecîz adlı eserlerinin mukaddimelerinde tefsirlerini kaleme alırken gözettikleri usul ve esasları belirtmişlerdir.

Memlûkler döneminde de gerek müstakil olarak gerekse tefsirlerin mukaddime kısımlarında ulûmu'l-Kur'ân ve tefsir usulüne dair çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu döneme tekabül eden hicrî 7-10. asırlarda ise Kur'an ilimleri ve tefsir usulüne dair daha rafine, daha kapsamlı ve derinlikli eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerin sonraki literatür üzerinde yani hem tefsir telifinde hem de aynı alanlarda yazılacak yeni eserler üzerinde ciddi etkileri olmuştur. Bu bakımdan Memlûkler döneminde telif edilen eserlere toplu bir bakış gerek o dönemi gerekse sonraki dönemleri anlamak açısından önem arz etmektedir. Biz de bu makalede Memlûkler döneminde telif edilen tefsir usulü ve ulûmu'l-Kur'ân eserlerini bu eserlerin birbirleri üzerindeki ve modern dönemdeki etkilerini müstakil olarak incelemenin faydalı olacağını düşündük.

Sözgelimi Memlûkler döneminin en etkili simalarından İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328), geliştirdiği tefsir yöntemi kendi dönemindeki kimi müfessirleri etkilemenin yanı sıra daha çok modern dönemi etkilemiş, Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri, Kur'an'ın sünnetle tefsiri ve isrâiliyat tenkidi gibi hususlarda belirleyici olmuştur. Onun arkasından gelen Necmeddin et-Tûfî (ö. 716/1316) ve Muhyiddin el-Kâfiyeci (ö. 879/1474) gibi âlimler de tefsir usulüne ilişkin önemli katkılar ortaya koymuşlardır. Bilhassa Kâfiyeci'nin tefsir ilmini nazarî bir çerçeveye oturtmaya ve tefsiri müdevven bir ilim olarak ortaya koyma çabası, tefsir ilmi açısından dönemin en dikkat çekici özelliklerinden biri olmuştur. Bununla birlikte Kâfiyeci'nin bu teşebbüsünün sonuçsuz kaldığı ve sonraki nesiller tarafından geliştirilmediği görülmektedir. Hatta daha genel manada söylemek gerekirse gerek Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) gerekse Kâfiyeci'nin ve bahse konu diğer âlimlerin tefsir usulü arayışları Memlûkler ve bazı istisnaları olmakla birlikte Osmanlı'nın erken dönemleriyle sınırlı kalmış görünmektedir. Ne var ki tefsir usulü çalışmaları tecdid hareketleri ve modernleşmeyle birlikte tekrar gündeme gelmiş ve bugün de tefsir usulüne ilişkin yeni arayışlar kendini göstermiştir.

Ulûmu'l-Kur'ân çalışmalarının belirli bir ivme kazandığı Memlûkler döneminde Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) pek çok tefsirden istifade ederek Kur'an ilimlerini cem edip tahkike dayalı görüşleriyle zengin içerikli bir eser telif etmiştir. Yine Celâleddin el-Bulkînî (ö. 824/1421), Memlûk kurumlarında yürüttüğü tefsir derslerinin bir semeresi olarak bir başka Kur'an ilimleri eseri kaleme almıştır. Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505) her ikisinin çalışmalarını esas alarak yazdığı eserlerle, daha sistematiği, daha zengin içerikli kitaplar telif etmiştir. Süyûtî'nin eserleri, Kur'an ilimleri, tefsir usul ve tarihine dair daha sonra yazılan eserlere önemli bir kaynak işlevi görmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Memlûkler, Tefsir Mukaddimeleri, Tefsir Usulü, Kur'an İlimleri,

The Quest for a Methodology of Tafsîr: Works of Tafsîr Methodology and Qur'an Sciences in the Mamluk Era

* Bu makaleyi, Gazze'de üç aydır gösterdikleri büyük direnişle insanlığa özgürlük dersi veren fedakâr Gazze halkına ve bu direnişte hayatını kaybeden binlerce masum çocuğa ithaf ediyorum.

Summary

Since the very early periods of Islam, Muslim scholars engaged in the task of exegesis have adhered to specific methodologies and guiding principles within their literary compositions. While these methodologies and principles may not always be explicitly articulated, they can nonetheless be discerned through a thorough analysis of their written works. Within this context, exegetes have consistently prioritized certain principles when addressing issues such as the role of narration within tafsîr, the semantic framework of the Arabic language, the obligatory nature of adhering to the Quran's literal meaning, the significance of contextual factors, and the boundaries and obligatory nature of interpretations rooted in personal opinion (ra'y).

Exegetes like Muhammad b. Jarîr al-Ṭabarî (d. 310/923) talked about the sciences of the Qur'an in a general sense in the introductions of their tafsîr, and in particular the reasons for writing their tafsîr and the methodologies and principles that should be observed in doing tafsîr. Al-Tha'labî's (d. 427/1035) *al-Kashf wa-l-beyân*, al-Râghib al-İsfahânî's (fl. first quarter of the 5th century) commentary (*Jâmi' al-tafâsîr*), Abû 'AbdAllah al-'Âsimî al-Khorasânî's (alive in 425 A.H.) *Mabâni li-naẓm al-ma'âni*, Maḥmûd b. 'Umar al-Zamakhsharî's (d. 538/1144) *al-Kashshâf* and Ibn 'Aṭṭayya's (d. 541/1147) *al-Muḥarrar al-wajîz* can be mentioned as examples.

Prior to the Mamluk era, a multitude of independent scholarly investigations were conducted concerning the Qur'an sciences and the methodologies employed in its commentary. During this specific period, which spans from the 7th to the 10th centuries A.H., a remarkable corpus of scholarly literature emerged, marked by its enhanced sophistication, comprehensiveness, and profound insights into both the Qur'an sciences and exegesis. These seminal works exerted a profound and enduring influence on subsequent literary endeavors within the realm of Qur'an exegesis, as well as on the production of new treatises within these same domains. Consequently, a collective examination of the works produced during this epoch assumes significant importance in the endeavor to gain insight into not only this particular era but also the subsequent epochs that unfolded.

Ibn Taymiyya (d. 728/1328), an immensely influential figure of this era, authored a methodology for Qur'an exegesis, and the theory of tafsîr he developed did impact certain contemporary commentators, but its most profound effects were witnessed during the modern period, and it has been very decisive in matters such as interpreting the Qur'an with the Quran itself, interpreting the Qur'an with the Sunnah (the traditions of the Prophet), and critiquing Israelite narratives. Scholars like Najm al-Dîn al-Ṭûfî (d. 716/1316) and Muḥyî al-Dîn al-Kâfiyâjî (d. 879/1474) followed in Ibn Taymiyya's footsteps, attempting to develop their own methods of tafsîr. Al-Kâfiyâjî's endeavor to establish a theoretical framework for tafsîr and to evolve it as a continuous discipline stands out as a significant feature of this period within the field of Qur'an exegesis. Nevertheless, it appears that al-Kâfiyâjî's efforts did not achieve lasting success and were not further developed by subsequent generations. In a broader context, the quest for exegetical methodologies, including those of Molla Fanârî (d. 834/1431), al-Kâfiyâjî, and other such scholars, appears to have been confined to the Mamluk era and the early years of the Ottoman Empire, with only a few exceptions. The systematic study of tafsîr methods was revived during subsequent renewal movements and modernization efforts, culminating in various original research endeavors in this domain.

During this era, scholarly investigations into Qur'an sciences also reached a commendable level. Badr al-Dîn al-Zarkashî (d. 794/1392), drawing upon numerous exegeses, meticulously compiled a compendium of Qur'an sciences enriched with his analytical insights. Similarly, Jalâl al-Dîn al-Bulqînî (d. 824/1421) authored a work on Qur'an sciences as an output of his tafsîr lectures within Mamluk institutions. Jalâl al-Dîn al-Suyûtî (d. 911/1505) significantly advanced the field by creating more systematic and comprehensive texts, building upon the contributions of his predecessors. al-Suyûtî's writings emerged as crucial sources for subsequent works in the domains of Qur'an sciences, tafsîr methodologies, and historical investigations into Qur'an exegesis.

Keywords: Tafsîr, the Mamluks. Introductions to tafsîr, the methodology of tafsîr, Qur'an Sciences,

Giriş

Memlûkler 1250-1517 yıllarında Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm sürmüş bir Türk devletidir.¹ Memlûkler dönemi, genelde İslâmî ilimler, özelde tefsir ilmi açısından velud bir dönem olmuştur. Memlûk devletinin, ilim talipleri ve ulema için sağladığı imkanlar, canlı bir ilmî hayatın yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Gerek İslam coğrafyasının farklı bölgelerinden gelen âlimler gerekse Mısır ve Şam uleması telif ettikleri eserlerle Memlûkler dönemini ilmi açıdan oldukça üst bir seviyeye taşımışlardır. Bu dönemde özellikle farklı coğrafyalardan gelip Memlûklerde ilmî faaliyet gösteren âlimler dikkat çekicidir. Söz gelimi Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344), İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348) ve Muhyiddin el-Kâfiyeci; Endülüs, Sincar veya Anadolu topraklarından gelmiş olsalar bile Mısır'da ilmî faaliyetlerini sürdürmüşler, Memlûklerin kültür dünyası içinde ilim ve değer üretmişlerdir. Bu bakımdan bu makalede nereli oldukları dikkate alınmaksızın Memlûklerde müderrislik yapıp tefsir usulüne dair eser telif eden müellifler araştırmaya dahil edilmiştir.

Memlûkler döneminde Ebû Hayyân'dan Süyûtî'ye birçok müfessir, sonraki dönemler üzerinde etkili olacak tefsirler kaleme almışlardır. Bu dönemde Kur'an ilimleriyle ilgili kapsamlı ve nitelikli eserler kaleme alınmasının yanında, tefsir usulüne dair de çeşitli denemeler yapılmıştır. Memlûklerin kurulduğu hicrî 7. asra kadar tefsir ilmi ilk ve kurucu metinlerini ortaya çıkarıp olgunluk dönemi eserlerini vermiştir. Müfessirler tefsirlerini kaleme alırken belli usul ve esasları dikkate almışlardır. Bu usul ve esasları her zaman belirgin bir biçimde ortaya koymasalar da tefsirleri incelendiğinde bunları tespit etmek mümkündür. Bu meyanda tefsirde rivayet olgusu, Arap dilinin anlam çerçevesi, Kur'an'ın zahirinin anlamı belirleyiciliği, siyakın dikkate alınması, reye dayalı tefsirin sınırları ve bağlayıcılığı gibi hususlarda müfessirlerin göz önünde bulundurduğu ilkeler olmuştur.

Bir tefsir kaleme alınırken gözetilmesi gereken temel ilkelere, tefsir tarihinde bir dönüm noktasını teşkil eden Ebû Ca'fer et-Taberî'nin (ö. 310/923) mukaddimesinde yer verdiği ilkeleri örnek olarak zikredebiliriz. Taberî'ye göre Kur'an Hz. Peygamber'in diliyle inmiştir; o halde Kur'an'ı tefsir ederken Arap dilinin sınırları her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Yine Taberî'ye göre ayetleri tefsir ederken Hz. Peygamber'den gelecek meşhur bir nakil kullanılmalı, bu yoksa âdil ve sika kimselerden gelen bir görüş dikkate alınmalıdır. Müfessirler beyan ettikleri hususlarda dil yönünden ya Arapların yaygın şairlerinden şahitlerle ya da onların meşhur ve bilinen mantık ve lehçelerinden hareketle kavranabilen örnekleri delil olarak getirmelidirler. Kur'an'ı tefsir edecek kimselerin yaptıkları tevîl ve tefsir, sahâbe ve imamlardan oluşan selefîn, tâbiîn ve ümmetin âlimlerinden oluşan halefîn görüşleri dışına çıkmamalıdır.²

¹ İsmail Yiğit, "Memlûkler", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004) 29/97-100.

² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b.

Zemahşerî (ö. 538/1144) ise bir kimsenin son derece iyi seviyede fıkıh, kelam, rivayet, vaaz, nahiv ve lûgat bilse de Kur'an'a özgü meânî ve beyân ilimlerini bilmeden Kur'an'ı hakiki anlamda tefsir edemeyeceğini söylemiş ve kendisi de Kur'an'ı öncelikle bu iki ilmin ilkeleri doğrultusunda tefsir etmiştir.³ Bununla birlikte Zemahşerî, Mu'tezilî bir müfessir olması dolayısıyla Kur'an'ı tefsirde göz önünde bulundurulması gereken diğer bazı usul ve esasları göz ardı edip Kur'an'ı mezhebi eğilimleri çerçevesinde tefsir ettiği için tefsir tarihi boyunca eleştirilmiştir.

Tıpkı Zemahşerî gibi Taberî'den sonraki bazı müfessirler de tefsirlerinin mukaddimelerinde genelde Kur'an ilimlerinden, daha özeldede tefsirlerinin telif gerekçelerinden ve tefsir eseri kaleme alınırken gözetilmesi gereken usul ve esaslardan söz etmişlerdir. Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân*, Râgıb el-İsfahânî'nin (V. yüzyılın ilk çeyreği) *Câmiu't-tefâsîr*, Ebû Abdullah el-Âsımî el-Horasânî'nin (h. 425'te hayatta) *el-Mebânî li-nazmi'l-meânî* ve İbn Atıyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-vecîz* adlı eserleri bu tefsirlere örnek verilebilir.

Memlûkler öncesi dönemde tefsir mukaddimelerinden başka Kur'an ilimlerine dair müstakil eserler telif edilmiş, bu eserlerde Kur'an ilimlerinin yanı sıra tefsir usulüne dair de çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Fezâilü'l-Kur'ân'ı*, Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *Fehmü'l-Kur'ân'ı*, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Fünûnu'l-efnân'ı* ve Alemüddin es-Sehâvî'nin (ö. 643/1245) *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâs'ı* ilk akla gelen eserlerdir. Ayrıca en-nâsîh ve'l-mensûh, el-muhkem ve'l-müteşâbih, müşkilü'l-Kur'ân, el-kırâât, el-i'râb, el-garîb ve el-vücûh ve'n-nezâir gibi Kur'an ilimlerinin cüzlerini oluşturan alanlarda da pek çok müstakil eser yazılmıştır. Bu eserler kendilerinden sonra yazılacak ulûmu'l-Kur'ân türü eserler için kuvvetli bir zemin teşkil etmiştir.

Ulûmu'l-Kur'ân türü eserlerin yanı sıra tefsir usulünün ilklerinden kabul edilebilecek, tefsirde göz önünde bulundurulması gereken ilkelerin söz konusu edildiği kitaplar da yazılmıştır. Bunlardan biri *Ahkâmü'l-Kur'ân'ı* ve günümüze ulaşmamış bir tefsiri de bulunan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Kânûnü't-te'vîl* adlı eseridir. Kur'an'ı tevilde gözetilmesi gereken ilkeleri, ulûmu'l-Kur'ân'ın bazı özelliklerini işlemesi, bu kitabı tefsir usulü çalışmalarının erken örneklerinden biri olarak görmemize imkân vermektedir.

İbnü'l-Arabî söz gelimi kitabın sonunda rey tefsirine dair üç ilkedden söz etmektedir. İlk ilke, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelecek bir nakildir. Ancak bu konuda sadece sahih olanlara güvenmek gerekmektedir. İkinci ilke, Kur'an fasih bir Arapça ile indiği için Arap dilinin esas alınmasıdır. Üçüncü ilke de anlayış kuvvetiyle kelamın gerektirdiği anlamların ortaya çıkarılmasıdır. Hz. Peygamber'in İbn Abbas'a ettiği dua ve Kur'an'da hikmet verilen kimselere çok hayrın verildiğini belirten

→

Abdulmuhsîn et-Türkî (Dâru Hecer, 2001), 1/12, 88, 89.

³ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), Mukaddime/2.

ayet⁴ bu hususa işaret etmektedir. Sahâbenin tefsirdeki ihtilaflarının temeli de bu anlayış farklılığından kaynaklanmaktadır.⁵

Tefsir usulü literatüründe üzerinde çok da durulmayan ancak göz ardı edilmemesi gereken eserlerden bir de Ebu'l-Hasen el-Harâllî'nin (ö. 637/1240) *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel 'alâ fehmi'l-Kur'âni'l-münezzel* adlı eseridir. Harâllî, kitabının başında Ebu'l-Esved ed-Düeli'nin (ö. 69/688) nahiv ilminin, Câhız'ın (ö. 255/869) edebiyat ilminin, İmam eş-Şâfiî'nin (ö. 204/820) fıkıh ilminin usul ve kanunlarını belirlediğini, âlim ve ediplerin de Kur'an'ı tefsir ve tevil ettiklerini belirtmiş, kendisinin de Kur'an'ı anlamaya götüren kanunları tespit edeceğini ifade etmiştir. Ayrıca müfessirleri önceden benimsedikleri aklî görüşlerine veya mezheplerine eğilim göstermeleri gibi Kur'an'ı doğru anlamının önündeki engellerden söz etmiş, daha sonra bir kısım usul ve esasları ele almıştır.⁶

Sözün özü Memlûklerden önce ulûmu'l-Kur'ân ve tefsir usulüne dair çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Memlûkler dönemine tekabül eden hicrî 7.-10. asırlar arasında kalan süre zarfında ise gerek Kur'an ilimleri gerekse tefsir usulüne dair daha kapsamlı ve derinlikli eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerin sonraki literatür üzerinde hem tefsir telifinde hem de aynı alanlarda yazılacak yeni usul eserleri üzerinde ciddi etkileri olmuştur. Bu bakımdan bu dönem telif edilen eserlere toplu bir bakışta bulunmak gerek o dönemi gerekse sonraki dönemleri anlamak açısından önem arz etmektedir. Özellikle çağdaş döneme kadar bu tür eserlerin telif edilme-yip hep bu eserlere referansta bulunulması bu dönemin önemi daha da artırmıştır. Bu makale bu nedenlerle Memlûkler dönemini müstakil olarak ele almayı amaçlamıştır.

Memlûklerde, camiler, medreseler ve sûfi hankahlarında tefsir dersleri veren müderrislerin yanı sıra tefsir telifiyle öne çıkan pek çok isim vardır.⁷ Ancak bunlar içinde spesifik olarak tefsir usulüne dair eser yazan isimlere rastlanmamaktadır. Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) *el-Mürşidü'l-vecîz* adındaki eseri akla gelebilirse de "Bu çalışma esas olarak Kur'ân'ın yedi harf üzere nazil olduğunu bildiren hadisin açıklamalarını ihtiva eden, bu vesile ile Kur'ân ilimlerine dair bazı konuların da incelendiği bir eserdir."⁸ Kanaatimize göre bu dönemde ilk ve kayda değer eseri, Takıyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) kaleme almış ve sonrakiler üzerinde etkili olmuştur. Bu bakımdan öncelikle onun eseri incelemeye alınmıştır.

⁴ Bakara 2/269.

⁵ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Kânûnü't-te'vil*, thk. Muhammed es-Süleymânî (Beyrut: Dâru'l-Kible, 1986), 660.

⁶ Ebû'l-Hasen el-Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel 'alâ fehmi'l-Kur'âni'l-münezzel*, thk. Mahmâdî b. Abdüsselam (Mağrip, 1418), 24-28.

⁷ Bk. Ercan Şen, "Memlûklerde Tefsir", *Tefsir Tarihi*, ed. Mehmet Çiçek- Sema Çelem (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023), 253-278.

⁸ Şen, "Memlûklerde Tefsir", 258.

1. Memlûklerde Tefsir Usulüne Dair İlk Eserler

1.1. Tefsir Usulünde Selef Vurgusu: İbn Teymiyye ve *Mukaddime*

Memlûkler dönemi tefsir usulü çalışmalarının başında İbn Teymiyye'nin *Mukaddime fî usûli't-tefsîr* adıyla neşredilen risalesi gelmektedir. İbn Teymiyye bu eserini şöyle takdim etmektedir: "Kardeşlerden biri benden Kur'an'ın anlaşılması-na, tefsirinin ve anlamının bilinmesine, gerek naklî gerekse akli bilgilerin hak mı batıl mı olduğunu ayırt etmeye, görüşler arasını kesin olarak belirleyici delili tayin etmeye yardım edecek küllî kaideleri içeren bir mukaddime yazmamı istedi."⁹ Kendi ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, İbn Teymiyye bu eserinde tefsirin genel kaidelerini yazmak, tefsirlerde varit olan rivayetlerin ve içtihadî görüşlerin nasıl değerlendirilmesi ve bu görüşler arasında delile dayalı olarak nasıl tercihte bulunulması gerektiği konusunda bazı esaslar ortaya koymak istemiştir.

İbn Teymiyye, dört fasla ayırdığı kitabında önce Hz. Peygamber'in ve ashâbın tefsirinden, sonra selefin tefsirdeki ihtilaflarının mahiyetinden, tefsirde nakilden ve reyden kaynaklı ihtilaflardan ve en güzel tefsir yönteminden bahsetmiştir. Bu bölümlerde İbn Teymiyye, tefsirde rivayetlerin değeri ile ilgili tespitlerinin yanı sıra dirayet ağırlıklı tefsirlerdeki görüşleri eleştirmiştir. En sonda ise en güzel tefsir yöntemi başlığı altında, tefsirin merkezine daha çok rivayetlerin yerleştirildiği, Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri, sünnetle tefsiri, sahâbe ve görüşleriyle tefsiri, tâbiîn âlimlerinin görüşleriyle tefsiri ve Kur'an'ın makbul bir reyyle tefsiri şeklindeki hiyerarşiye dayanan bir tefsir yöntemi teklif etmiştir. İbn Teymiyye'nin yine kendisi, bu girişi kendi zihninden yazdığını, yani herhangi bir kaynaktan istifade etmeksizin kendi birikimiyle ortaya koyduğunu söylemiştir.¹⁰ Dolayısıyla İbn Teymiyye'nin çizdiği bu çerçeve, daha çok müfessirlerin tefsir mukaddimelerinde kendi yöntemlerini izah ettikleri mukaddimelerden farklı olarak müstakil bir tefsir usulü denemesidir. Nitekim onun bu eseri "On beş varağı geçmeyen veciz bir risale olmasına rağmen, kendisinden sonra tefsirle ilgili çalışmalar için bir temel teşkil edecek yeni bir hermenötik" olarak nitelendirilmiştir.¹¹

İbn Teymiyye'nin telif ettiği bu risaleyi, iki açıdan değerlendirmek gerekmektedir. İlki İbn Teymiyye'ye kadar gelen süreçte müfessirlerin izledikleri yöntemler ve onun bu yöntemlere yönelik eleştirileridir. O müfessirleri, Kur'an'ı Hz. Peygamber'in ve selefin tefsirlerine uygun tefsir edip etmemeleri yönünden değerlendirmiş, rivayetlerin sıhhatini dikkate almamak, mezhep aidiyetlerini Kur'an'ın ve sahih rivayetlerin önüne geçirmek, Arap dilinin delalet etmediği anlamları Kur'an'a yüklemek gibi hususların Kur'an'ı doğru anlamının önündeki en temel engeller olduğunu söylemiştir. İkincisi ise İbn Teymiyye'nin, tefsirin merkezine

⁹ Takıyyüddin Ahmed İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, thk. Adnan Zerzûr (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1392), 33.

¹⁰ İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, 35.

¹¹ Waled Saleh, "İbn Teymiyye ve Zuhûru'l-Hîrminûtikâ er-Râdikâliyye Dirâse Tahlîliyye li-Mukaddimetü't-Tefsîr", çev. Mahmud Ebû Abdullah, *İbn Teymiyye ve asruhû* (Beyrut: eş-Şebeketü'l-Arabiyye, 2018), 148.

seleften gelen rivayetleri koyduğu ve diğer tefsirlerin bu rivayetlere uygun düştüğü sürece doğru olduğunu vurguladığı bir tefsir usulü geliştirmiş olmasıdır. Esasen İbn Teymiyye'nin geliştirdiği bu tefsir kuramının, müstakil bir çalışmaya da konu edildiği gibi¹² eleştiriye açık yönleri bulunmaktadır.

İbn Teymiyye'nin bu teşebbüsüyle yeni bir tefsir usulü belirleyip tefsir ilminin akışını değiştirmek ve tefsirde selefi bir anlayışı yerleştirmek istediği anlaşılmaktadır. Ancak o kendi döneminde bile eleştirilere maruz kalmıştır. Sözgelimi İbn Teymiyye ile çağdaş bir müfessir olan Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) isim vermemiş olsa da bir yerde onu "Ba'du'l-mutetarrifin mine'l-ulemâ" (Aşırı âlimlerden biri) diye nitelendirmiş,¹³ bir yerde de ondan şöyle söz etmiştir: "Bir gün çağdaşlarımızdan biriyle aramızda bir konuşma geçti. Onun iddiasına göre tefsir ilmi, Kur'an'ın terkiplerindeki anlamların anlaşılmasında Mücâhid, İkrime ve Tâvûs gibi tâbiünden gelen rivayetleri senedleriyle nakletmeye mecburdur; ayetlerin anlaşılması buna bağlıdır."¹⁴ Ebû Hayyân, onun bir yandan böyle düşünürken diğer yandan bu isimlerin ihtilaf ettiklerini, birbirleriyle ters düşen, çelişen yorumlar yaptıklarını düşünmesinin şaşkıncı olduğunu söyler. Ayrıca onun her âyet hakkında seleften halefe senedleriyle sahâbeye kadar uzanan bir tefsir bulunduğunu, sahâbenin de fasih Araplar oldukları halde Hz. Peygamber'e bu ayetlerin anlamlarını sorduğunu iddia ettiğini belirtir. Dolayısıyla onun yönteminin Hz. Ali'den gelen "Bizde Allah'ın kitabı konusunda bu kuluna ihsan ettiği anlayıştan (fehmi) başka bir şey yoktur" rivayetine ters düştüğünü, onun bu iddiasına göre tâbiünden sonra âlimlerin tefsir, meânî, fesahat, beyân ve i'câz ilimlerine dayalı olarak çıkardıkları anlamların Mücâhid ve benzerlerine senedleriyle dayanmadığı sürece tefsir olmayacağını, bunun da sakıt bir düşünce olduğunu ifade edip tefsirini klasik tefsir usulü anlayışı etrafında şekillendirir.¹⁵

İbn Teymiyye'nin ortaya koyduğu bu usulün, Şam ulemasından Ebu'l-Fida İsmâil İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) tefsir anlayışı üzerinde etkili olduğu görülmektedir. İbn Kesîr tefsirinin mukaddimesinde isim vermeden İbn Teymiyye'nin tefsir usulü risalesinin son faslına yer vermiş,¹⁶ onun öngördüğü şekilde tefsirinde Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiünden gelen rivayetleri sistematik bir biçimde zikretmiş-

¹² İbn Teymiyye'nin öngördüğü usule yönelik bir eleştiri için bk. Mehmet Emin Maşalı, "İbn Teymiyye'ye Göre Hatalı Tefsir Kuramları", *Bilimname* 6/15 (2008), 125-126; İbn Teymiyye'nin tefsirlere yönelik eleştirileri için bk. Mesut Kaya, "İbn Teymiyye'nin Tefsir Geleneği Eleştirisi", *İslam İlim ve Düşünce Tarihinde Eleştiri Geleneği* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 22-59.

¹³ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Celil (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999), 1/547; krş. Mesut Kaya, "Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (2020), 1007.

¹⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/13.

¹⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/13, 14. Saleh'in tespitine göre Ebû Hayyân, kendisinin de belirttiği gibi daha önce aralarında geçen müzakereler yoluyla İbn Teymiyye'nin tefsir usulünden haberdar olmuş, İbn Teymiyye de kendisine yönelik bu eleştirilere cevap olmak üzere *Mukaddime*'yi yazmıştır. Saleh, "İbn Teymiyye ve Zuhûru'l-Hîrmînûtikâ er-Râdikâliyye Dirâse Tahliyye li-Mukaddimeti't-Tefsîr", 185. Ebû Hayyân, tefsirini 710 yılında yazmaya başladığını ifade ettiğine göre, İbn Teymiyye mukaddimesini bu tarihten sonra yazmış olmalıdır.

¹⁶ Ebu'l-Fidâ İsmâil İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (Riyad: Dâru Taybe, 1420), 1/7-14.

tir. Bununla birlikte o, İbn Teymiyye kadar katı bir tutum takınmaksızın onun eleştirdiği bazı müfessirlerin görüşlerine yer vermiş; yerleşik tefsir usulüne göre tefsirini şekillendirmekten de geri durmamıştır. Ancak İbn Teymiyye'nin risalesinde ve İbn Kesîr'in mukaddimesinde yer alan ve "Kur'an tefsirinin en güzel yöntemi" başlığını taşıyan faslın İbn Kesîr'in kendisine ait olduğu, İbn Teymiyye'nin tefsir usulünün devamına eklendiğine dair bir iddia ortaya atılmıştır.¹⁷ Bu iddianın doğruluğu veya yanlışlığı sonuçta herhangi bir değişikliğe neden olmayacaktır. Her halükârda iki âlimin görüşleri arasında bir paralellik bulunmakta, bu durum, birincisi tarafından ortaya konan yöntemin, ikincisi tarafından geliştirildiğini göstermektedir.

Yine Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* isimli çalışmasının "Mes'ele fi ahseni turuki't-tefsîr en yüfessera'l-Kur'ânu bi'l-Kur'ân" başlığı altında, "kîle" lafzıyla İbn Teymiyye veya İbn Kesîr'den söz etmeden meselenin özünü zikretmiş, herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹⁸ Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505) ise *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* kitabında risâlenin başından "Ahsenü turuki't-tefsîr" başlığına kadar olan kısmı İbn Teymiyye'ye nispet ederek özetlemiş, sonunda da "Bu gerçekten nefis!" değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁹ Dolayısıyla Memlûkler döneminin her iki ulûmu'l-Kur'ân yazarı da İbn Teymiyye'nin usulünü tasvip etmiş olmaktadır.

Buna ek olarak Memlûkler boyunca kadılık ve müderrislik mevkilerinde bulunan Bulkînîler gibi Ehl-i hadîs'e yakın Şâfîî alimler üzerinde İbn Teymiyye'nin kısmî etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür. Onlar, Memlûklerde baskın bir yeri olan *el-Keşşâf* yerine İbn Teymiyye'nin Ehl-i hadîs'in kriterlerine uygun bir tefsir olarak nitelendirdiği Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-tenzîl*'ini okutmayı tercih etmişlerdir.

Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-mensûr* adıyla kaleme aldığı salt rivayetlere dayalı tefsirinin, İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), İbnü'l-Münzir (ö. 318/930) gibi ilk rivayet tefsirlerine bir geri dönüşü ifade ettiğini, bunda da İbn Teymiyye'nin etkili olduğunu söylemek hatalı olmayacaktır.²⁰

İbn Teymiyye'nin tefsir usulü, Reşîd Rıza (ö. 1935) ve onunla aynı zihin dünyasına sahip isimlerin selefi hareketi canlandırıp güçlendirmesiyle çağdaş dönemi etkilemeye başlamış, gerek İbn Kesîr tefsirinin Reşîd Rıza tarafından neşri gerek *Mecmû'u'l-fetâvâ* içinde bulunan risalenin *Mukaddime fi usûli't-tefsîr* adıyla müstakil olarak yayımlanması ile bu etkiler artmaya başlamıştır. Özellikle İbn Teymiyye'nin tefsir usulü Muhammed Hüseyin ez-Zehabi'nin (1915-1977) *et-Tefsîr*

¹⁷ Sami b. Muhammed b. Cârullah, İbn Teymiyye'nin *Mukaddime fi usûli't-tefsîr* adlı eserini tahkik etmiş, kitaba eklediği bir bölümde bu konuyu tartışmıştır (Riyad: Dâru'l-Muhaddis, 1444/2022, 47-63).

¹⁸ Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. M. Ebu'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1957), 2/175-176.

¹⁹ Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. M. Ebu'l-Fazl İbrâhim (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyye, 1974), 4/202-207. İbn Teymiyye'nin risalenin sadece bu kadarına yer verip diğer bölümüne yer vermemesi, diğer kısmın İbn Kesîr'e ait olabileceği düşüncesini akla getirmektedir.

²⁰ Kaya, "Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları", 1002, 1009.

ve'l-müfessirûn'da tasnif ettiği tefsir tarihi yoluyla en çok da modern dönem tefsir usulü ve tarihi çalışmalarını etkisi altına almıştır.²¹

1.2. Tefsir Usulü ve Belagat İlimleri Arasında: Tûfî ve *el-İksîr*'i

Aslen Bağdatlı olup Şam, Kahire ve Kudüs gibi şehirlerde İbn Teymiyye ve Mizzî (ö. 742/1341) gibi hocalardan ders alan Necmeddin et-Tûfî (ö. 716/1316)²² de bu dönemde tefsir usulü denemesi yapan âlimlerden biridir. *el-İksîr fî 'ilmi't-tefsîr* adıyla neşredilen esere, Tûfî'nin kendisi *el-İksîr fî kavâidi't-tefsîr* şeklinde işaret etmiştir.²³ Tûfî, tefsir ilmine ilişkin problemlerin ve müfessirlerin tefsirlerinde uyguladıkları ilkelerin hâlâ zihnini meşgul ettiğini, hiç kimsenin o zamana kadar yazdığı bir kitapla bu işe eğilmediğini, bundan dolayı bu konuyu tahkik etmeyi arzu ettiğini, bu kitabın ilk kısmını, tefsir ilminde esas alınacak bir kanun ve müraaât kitabı olarak düşünüp faydalı birtakım kaideleri de buna ilave ettiğini söylemiştir.²⁴ Dolayısıyla bu eser de bir önceki gibi tefsirde genel kaidelerin tespitine yönelik olarak düşünülmüştür. Eserin muhtevasına bakıldığı zaman tefsir ve tevil, Kur'an'ın tefsirine olan ihtiyaç, müfessirlerin ihtilaf sebepleri, tefsir ilmine ulaştırılacak kanun, Kur'an'ın içerdiği ilimler gibi başlıklarda tefsir usulüne dair konuların işlendiği görülür. Onun tefsir için öngördüğü yöntem, Kur'an'ın tevilinde katî akî bir delil, Hz. Peygamber'den gelen tevatüre dayalı bir nas, âlimlerden gelen bir icma ya da sahih bir haber-i vahide dayanmak gerektiği yönündedir. Şayet ayetin tefsiri bu yöntemlerden birine dayanıyorsa, ayetten murat edilen odur.²⁵ Tûfî bu meseleleri eserin birinci kısmında ele almıştır.

Eserin daha kapsamlı olan ikinci kısmı ise dönemin tefsir anlayışında baskın bir yeri bulunan beyân ve meânî ilimleriyle alakalıdır. Bu kısmın Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 637/1239) *el-Câmiu'l-kebîr fî sinâati'l-manzûm mine'l-keîâm ve'l-mensûr* adlı eserinin özetlenmiş ve Kur'an'ın çeşitli ayetleriyle zenginleştirilmiş hali olduğu söylenmiştir.²⁶ Her hâlükârda Tûfî, İbn Teymiyye ile aynı dönemde tefsir usulüne olan ihtiyacı görmüş ve bu alandaki boşluğu doldurmaya çabalamıştır. Tûfî de İbn Teymiyye gibi sahih bir tefsir için bazı ölçüler belirlemiş, bu ölçülere göre müfessirlerin tefsir tarzlarını kritik etmiştir.

el-İksîr'in sonrakiler üzerindeki etkisine dair az sayıda veriye ulaşabildiğimizi söyleyebiliriz.²⁷ Bunlar içinde İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Lisânü'l-Mizân* adlı

²¹ Waled Saleh, "Preliminary Remarks on the Historiography of tafsîr in Arabic: A History of the Book Approach", *Journal of Qur'anic Studies* 12 (2010), 10, 11, 15, 16. Saleh, "İbn Teymiyye ve zuhûru'l-hîrînûtikâ er-dâdikâliyye Dirâse tahlîliyye li-Mukaddimeti't-tefsîr", 152.

²² Tûfî'nin vefatı İbn Teymiyye'den önce olsa da yaşça ondan küçüktür. Her iki eser de birbirine yakın bir dönemde kaleme alınmış olmalıdır.

²³ Necmeddin et-Tûfî, *el-İksîr fî 'ilmi't-tefsîr*, thk. Abdülkâdir Hüseyin (Beyrut: Dâru'l-Evzâi, 1989), 27.

²⁴ Tûfî, *el-İksîr*, 27.

²⁵ Tûfî, *el-İksîr*, 40.

²⁶ Eser hakkındaki ayrıntılı bir çalışma için bk. Abdülkerim Seber, "Necmeddin et-Tûfî'nin 'El-İksîr fî İlmî't-Tefsîr' İsmiyle Eserinin Tefsir Usulü Açısından Değerlendirilmesi", *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2006), 25-59.

²⁷ Zerkeşi Tûfî'nin *el-İksîr*'ine değil de Kur'an'da cedel yöntemine dair kaleme aldığı '*Alemü'l-cezel fî 'ilmi'l-cedel*' adlı eserine referansta bulunmakta, Süyûtî de onu izlemektedir. Zerkeşi, *el-Burhân*, 224;

eserinde yer verdiği Tûfî'ye ait bir değerlendirme vardır. Tûfî, "Kur'ân'ın kapsadığı ve müfessirin üzerinde düşünmesi ve özen göstermesi gereken ilimlerin beyanı" başlığı altında, ilimden ve ilimlerin taksiminden, ulûmü'l-Kur'ân'dan söz edip niha-yetinde tefsir kitaplarını sözünü ettiği ilimler bakımından değerlendirir. Buna göre kadim müfessirlerden Abd b. Humeyd (ö. 249/863-64) ve Abdürrezzâk (ö. 211/826-27) gibi esbâb-ı nüzûl ve tefsirle ilgili hadisleri nakletmekle; Zeccâc (ö. 311/923), Ferrâ (ö. 207/822) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi biraz meâni biraz da sarf ve i'râb gibi lügavî hükümlerle; İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Rüşğatî (ö. ?) gibi Kur'ân ilimleriyle kendilerini sınırlandıran müfessirler vardır. Tûfî, gördüğü tefsirler arasında tefsir ilminin ağırlıkta olduğu en kapsamlı tefsirlerin, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'ı ile Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ı olduğunu söyler. Ne var ki hemen peşinden "Yemin ederek söylüyorum, onda da pek çok sürçme ve kusur vardır" diyerek Râzî'nin tefsirine yönelik tenkidini dile getirir. Tûfî, bu düşünesine şahit olarak da şu sözleri nakleder: "Bana Şeyh Şerefüddin en-Nasîbî el-Mâlikî'nin (ö.?) anlattığına göre hocası İmâm Sirâcüddin el-Mağribî es-Şârimsâhî el-Mâlikî (ö. 669/1271), *el-Me'âhiz 'alâ Mefâtih*'i'l-gayb kitabını telif etmiş ve oradaki 'değersiz' ve 'hatalı görüşleri', yaklaşık iki ciltte açıklamıştır. Ona çok sert tenkitler yöneltmiştir. Özellikle de mezhep ve dinle ilgili muhaliflerin şüphelerine son derece güçlü bir biçimde yer verirken, Ehl-i Hakk'ın cevaplarını çok zayıf bir biçimde ortaya koyması yönüyle onu eleştirmiştir."²⁸ İbn Hacer onun bu değerlendirmelerine Râzî'ye yönelik tenkitler bağlamında yer verir.²⁹

M. Hüseyin ez-Zehabî ve M. Hâdî Ma'rifet gibi çağdaş dönem tefsir tarihi yazarları da Fahreddin er-Râzî ve tefsirine ayırdıkları bölümde *el-İksîr*'e işaret etmişlerse de her iki yazarın kaynağı İbn Hacer'dir.³⁰

2. Müstakil Bir İlim Olarak Tefsir

2.1. İlimler Tasnifi İçinde Tefsir İlimi: İbnü'l-Ekfânî ve *İrşâdü'l-kâsîd*'ı

Aslen Musul'un batısına düşen Sincar bölgesinden olup İbnü'l-Ekfânî diye meşhur olan Muhammed b. İbrâhim b. Sâid e-Sincârî, ilmi hayatını Mısır'da sürdürmüştür. İbnü'l-Ekfânî'nin pek çok ilimde özellikle matematik, felsefe, edebiyat ve tıpta çok ileri seviyede olduğu, tıbbâ dair önemli eserler kaleme aldığı belirtilir. İbnü'l-Ekfânî, İbn Hacer'in "nefis bir kitaptır" dediği *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd* adlı ilimler tasnifine dair veciz bir eser kaleme almış, altmış ilim dalının tanımını, ana konularını ve kısa bibliyografyalarını vermiştir.³¹

→

Süyûtî, *el-İtkân*, 4/60.

²⁸ Tûfî, *el-İksîr*, 47-55.

²⁹ Ebu'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, thk. Abdülfettah Ebû Guddê (Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 2002), 4/318.

³⁰ Muhammed Hüseyn ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1/210; Muhammed Hâdî Marifet, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn fî sevbihi'l-kaşib* (Meşhed: Menşûrâtü'l-Câmiati'r-Radaviyye, 1418), 2/414.

³¹ Bk. Ebu'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fi'l-a'yâni'l-mieti's-sâmine*, thk. Abdulmuid Han (Haydarabad: Meclisü Dâireti'l-Maârifü'l-Osmâniyye, 1392), 5/3, 4. İhsan

→

İbnü'l-Ekfânî'nin söz konusu kitabında yer verdiği ilimlerden biri de tefsir ilmidir. O tefsiri şöyle tanımlamıştır: "Allah'ın Peygamber'ine (s.a.v) indirdiği kitabının anlamının, anlamlarının beyanının, hüküm ve hikmetlerinin istihracının bilgisini kapsayan bir ilimdir."³² İbnü'l-Ekfânî, görebildiğimiz kadarıyla daha önceki tefsir usulü kitaplarında rastlamadığımız şekilde tefsir ilminin tanımını yapmaktadır. Aynı dönemde bir tefsir kaleme alan Ebû Hayyân tefsirinde, Kutbeddin er-Râzî (ö. 766/1365) de *el-Keşşâf* şerhinde birer tanım yapmışlardır. Ebû Hayyân tefsiri "Tefsir, Kur'an lafızlarının telaffuz keyfiyetinden, bunların delaletlerinden, müfret ve terkip olma hükümlerinden, terkip halinde kendilerine hamledilen anlamlarından ve bunları tamamlayıcı niteliklerden söz eden bir ilimdir" şeklinde, Kutbeddin er-Râzî ise "Tefsir, Allah Teâlâ'nın yüce Kur'an'ındaki muradının araştırıldığı şeydir" şeklinde tanımlamaktadır.³³ Dolayısıyla bu dönem, tefsirin farklı tanımlarının yapıldığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

İbnü'l-Ekfânî, bundan sonra tefsir ilmine ulaştıran ilimleri tadat etmektedir ki ona göre bu ilimler, lügat, nahiv, sarf, meânî, beyân, bedî' ve kıraat ilimleridir. Ayrıca esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensûh ve Ehl-i kitabın haberlerine ihtiyaç duyulup usûl-i fıkıh ve cedel ilimlerinden yardım alınır.³⁴ Böylelikle o, daha önce Râgıb el-İsfâhânî'nin ve Ebû Hayyân'ın tefsir mukaddimelerinde yaptıkları gibi müfessirin veya tefsirin ihtiyaç duyduğu/istimdat ettiği ilimlere yönelik bir tasnif yapmış olmaktadır.

İbnü'l-Ekfânî bundan sonra diğer ilimlerde olduğu gibi tefsir ilminde yazılmış eserleri; muhtasar (özet), mutavassıt (orta hacimli) ve mebsût (hacimli) tefsirler olarak tasnif etmiştir. Buna göre muhtasar tefsirler, İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-mesîr*'i ile Vâhidî'nin *el-Veczî*'si; mutavassıt tefsirler, Mâtürîdî'nin *Te'vîlatü'l-Kur'ân*'ı, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı, Begavî'nin *Meâlimü't-tenzîl*'i ve Kevâşî'nin *et-Tebşira fi't-tefsîr*'i; mebsût tefsirler ise Vâhidî'nin *el-Basî't*'i, Kurtubî'nin *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*'ı ve Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-gayb*'ıdır.³⁵ Onun tefsirleri belli bir kategoriye ayırması, kendi döneminde mütedavil olan tefsirlere dikkat çekmesi yönüyle önemlidir. Özellikle Mâtürîdî'nin tefsirinin zikredilmesi, tefsirin Memlûk coğrafyasında bilindiğinin ve tedavülde olduğunun önemli bir göstergesidir.

İbnü'l-Ekfânî, müfessirlerin çoğunun kendisinde baskın olan ilme göre tefsir kaleme aldıklarını, Sa'lebî'de kıssaların, İbn Atıyye'de Arap dilinin, İbnü'l-Gars'ta fıkıh ahkâmının, Zeccâc'da meânînin baskın olduğunu söylemiştir. Bundan sonra insanların niçin kitap telif ettiğini üç ayrı maddede zikrederek tefsire olan ihtiyacı dile getirmiş, bunu şöyle bir sonuca bağlamıştır: "Bilinmektedir ki Kur'an'ın tefsiri, veciz lafızların genişletilmesi ve manalarının keşfinden oluşur. Kur'an'ın belagati

→

Fazlıoğlu, "İbnü'l-Ekfânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/22-24.

³² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhim es-Sincârî İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esna'l-makâsîd*, ed. J. J. Witkam (Leiden: Ter Lugt Pers, 1989), 75.

³³ Mesut Kaya, "Şerh ve Hâşiyelerin Tefsir İlmine Katkıları: Teftâzânî'nin el-Keşşâf Şerhi Örneği", *İslam İlim ve Düşünce Tarihinde Şerh Geleneği*, ed. Mesut Kaya - Engin, Sezai (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 226.

³⁴ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd*, 75.

³⁵ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd*, 75, 76.

ve manalarının güzelliğinden dolayı bunların bir kısmı, bazı ihtimallerin diğerlerine tercihiyle olur. Bu, Kur'an'ı tefsirde dayanılacak, tevilde müracaat edilecek genel bir kanundan, tefsirdeki görüşleri ölçüp tartabilecek bir mihenkten müstağni değildir.”³⁶

Müellif son olarak *Neğabü't-tâir mine'l-bahri'z-zâhir* adında bir eser kaleme alıp kendisinin öngördüğü kanunu ve mihengi bu kitapta yazdığını, buna surelerin başındaki harflerle ilgili bir bahis de eklediğini ifade etmektedir. Bütün bu ifadeleri onun Memlûklerin diğer müellifleri gibi bir tefsir usulü arayışında olduğunu, tefsirde kanun meselesi üzerine kafa yordüğünü göstermektedir.³⁷ İbnü'l-Ekfânî'nin işaret ettiği eser görebildiğimiz kadarıyla günümüze ulaşmamıştır. Ama bu eserin tefsir usulüne dair bir telif olduğu anlaşılmaktadır. Kâtib Çelebi (ö. 1067/1617) de *İrşâdü'l-kâsîd*'dan naklettiğini zikrederek eserin tefsirle alakalı olduğunu söylemektedir.³⁸

İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdü'l-kâsîd*'taki bu bölümünün sonrakiler üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Zerkeşî, *el-Burhân*'ın başında yer verdiği “İlmü't-tefsîr” faslıının evvelinde, İbnü'l-Ekfânî'nin tefsir tanımıyla başlamakta, onun yer verdiği tefsirin istimdat ettiği ilimleri kimi tasarruflarla nakletmekte, müfessirleri tasnifine “muhtasar ve mebsût arasında pek çok telif ortaya konulmuştur” diyerek ondan özetlemekte, müfessirlerin kendilerinde baskın olan ilimlerin tefsirlerinde de baskın olduğu meselesinde yine ondan tasarrufa giderek nakletmektedir. Zerkeşî'nin tasarrufunda İbn Atıyye yerini Zemahşerî'nin beyân ilmindeki baskınlığına, İbnü'l-Gars'ta fıkıh ahkâmının baskınlığı yerini, Fahreddin er-Râzî'nin kelim ilminde ve akli ilimlerdeki baskınlığına bırakmaktadır. Zerkeşî, tefsire niçin ihtiyaç duyulduğu ve insanların niçin kitap telif ettikleri meselesini ve tefsirde bir kanun ve mihenge ihtiyaç olduğu hususlarını aynıyla nakletmektedir.³⁹ Dolayısıyla Zerkeşî, tefsirin istimdat ettiği ilimlerden Ehl-i kitabın bilgilerine müracaat gibi birtakım maddeleri çıkarmak, Memlûklerde gittikçe daha yaygın bir konum kazanan Zemahşerî'nin tefsirini, İbn Atıyye ile değiştirmek gibi bazı tasarruflarla İbnü'l-Ekfânî'nin ilgili bölümünü bütünüyle nakletmiştir. İbnü'l-Ekfânî'nin diğer eseri, Zerkeşî'ye ulaştıysa onun, oradan da birtakım bilgiler nakletmiş olduğu düşünülebilir. Süyûtî de Zerkeşî'den naklen bu bölüme aynıyla yer vermekte,⁴⁰ müfessirlerin mâhir oldukları ilim dallarına göre tefsir telif etmelerini ise “tabakâtü'l-müfessirîn” bölümüne taşıyıp genişletmektedir.⁴¹

Dikkat çeken diğer bir nokta ise Osmanlı ulemasında ilimler tasnifine dair eser kaleme alan Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561), İbnü'l-Ekfânî'ye ait olup Zerkeşî'nin özetle zikrettiği tefsir eserlerinin, veciz, mutavassıt ve mebsût şeklindeki

³⁶ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd*, 77, 78.

³⁷ Tüfi, *el-İksîr*, 43 vd.

³⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, 1941), 2/1965.

³⁹ Zerkeşî'nin naklettiği İbnü'l-Ekfânî'nin yukarıda yer verdiğimiz son cümlesi daha uzundur. Bu kısım İbnü'l-Ekfânî'nin neşirlerinde düşmüş olmalıdır. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/13-15.

⁴⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/195, 196.

⁴¹ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/242-243.

tasnifine yer vermiş olmasıdır. Taşköprizâde onun verdiği örnekleri diğer bazı tefsirlerle zenginleştirmiştir. Veciz eserlere Mahallî ve Süyûtî'nin *Celâleyn*'ini, Ebû Hayyân'ın *el-Bahru'l-mâd*'ini, mutavassıt eserlere Ömer en-Nesefî'nin *et-Teysîr*'ini ve Beyzâvî ve Nesefî gibi Osmanlı'da mütedavil diğer tefsirleri eklemiştir.⁴²

2.2. Tefsiri Müdevven Bir İlim Olarak Ortaya Koyma Teşebbüsü: Kâfiyeci ve *et-Teysîr*'i

Tefsir usulü çalışmalarında adından mutlaka söz etmemiz gereken isimlerden biri de Batı Anadolu'dan Mısır'a göçmüş Muhyiddin Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci'dir (ö. 879/1474). Dini ilimler yanında, tarih, cedel, felsefe ve mantık gibi ilimlere de vakıf olan Kâfiyeci, Kahire'nin tefsir derslerinde önemli bir isim olması yanında tefsire dair yazdığı pek çok eser ve risale ile de kendinden söz ettiren biridir. Onun özellikle de *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr*'i üzerinde durmayı hak eden bir eserdir. İsmail Cerrahoğlu tarafından tahkik edilip neşri gerçekleştirilen ve Türkçe'ye tercüme edilen eserin pek çok yazma nüshası vardır.⁴³

Süyûtî, *el-İtkân*'ın mukaddimesinde bu kitaba değinmekte, "Üstâzü'l-üstâzîn" diye başladığı övgülerden sonra şunları söylemektedir: "Hocamız Muhyiddin el-Kâfiyeci'nin 'Kur'an ilimlerine dair daha önce hiç kimsenin yazmadığı tarzda bir kitap tedvin ettim' dediğini duydum. Ondan bu kitabı yazdım, baktım ki çok küçük hacimli bir kitap, tamamı bir giriş ve iki baptan oluşmakta..." Süyûtî, bundan sonra yukarıda Bulkînî'nin eserinden haberdar olduğunu ve onu daha sistematik bulduğunu ifade etmektedir.⁴⁴ Bir başka eserinde ise, "Şeyh (Kâfiyeci), Zerkeşî'nin ve Bulkînî'nin bu sahadaki kitaplarından haberdar olmadığı için böyle söylemiştir." demektedir.⁴⁵

Kanaatimizce Süyûtî, Kâfiyeci'nin bu kitabı telifteki maksadını ya tam anlamamıştır ya da tabir caizse taraflı bir tutum takınmaktadır. Zira Kâfiyeci bu eseri, Kur'an ilimlerinin bütün fasıllarını muhtevi bir eser olarak telif etmemiş, böyle bir amaç gütmemiştir. Onun amacı, efradını cami ayyarını mani bir tefsir tarifi yaptıktan sonra, bu ilmin mevzu (konusu), mebadi (ilkelerini) ve mesailini (meselelerini) ortaya koyarak tefsiri müdevven bir ilim olarak ortaya koymaya çalışmaktır.⁴⁶ Nitekim kendisi de bu hususa, "Güç ve imkan nispetinde tefsiri tedvin etmeyi istedim" diyerek temas etmektedir.⁴⁷ *et-Teysîr*'i bu amaçla iki kısma ayıran Kâfiyeci, "İstîlâhât" hakkındaki birinci bölümde tefsir ilminin üzerine bina olacağı temel te-

⁴² Ahmed Efendi Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âtî'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 2/85.

⁴³ Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci, *Kitâbu't-teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr*, thk. İsmail Cerrahoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989).

⁴⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/16, 17.

⁴⁵ Celâleddin es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*, thk. M. Ebu'l-Fazl İbrâhim (Lübnan: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 1/117.

⁴⁶ Bk. Mehmet Emin Maşalı, "Osmanlı Dönemi Tefsir Usulü Çalışmaları", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 248-253. Celâleddin es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhira* (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1967), 1/338.

⁴⁷ Kâfiyeci, *et-Teysîr*, 2.

rimlerini yani kavram düzeyindeki ilkelerini ve buna bağılı olarak ortaya çıkan tefsir ilminin meselelerini ele alırken; “Kavâid ve Mesâil” adlı ikinci bölümde Kur'an'ın delalet açısından iki temel niteliğinden (muhkem ve müteşabih) hareketle geliştirdiği kaideleri ve buna bağılı olarak ortaya çıkan meseleleri irdelemektedir.⁴⁸

Bu yönüyle Kâfiyeci daha önce, hocası Molla Fenârî (ö. 834/1431) tarafından mantık, usûl-i fikh, tasavvuf ve tefsire uygulanan bu ilimleri müdevven ilim olarak ortaya koymayı⁴⁹ tefsirde daha sistematik hale getirmeye çabalamaktadır. Esasen Kâfiyeci bu yöntemi *el-Muhtasar fi 'ilmi't-târîh* adlı eserinde de uygulamış, Franz Rosenthal'ın ifadesiyle “özgün” ve “harika” bir eser olan bu kitapta tarih ilminin teorisini ortaya koymuştur.⁵⁰ Dolayısıyla *et-Teysîr* için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Şu halde Kâfiyeci'nin telifini, Zerkeşî ve Bulkînî ile karşılaştırmak doğru olmasa gerektir. Olsa olsa bu eser, İbn Teymiyye'nin ve Tûfî'nin eserleriyle karşılaştırılabilir; zira onlar da birer tefsir usulü denemesi yazmışlardır. Fakat bu eserin yöntemi ve varmak istediği netice diğerlerinden farklıdır.

Süyûtî'nin muhtemel taraflı tutumuna gelince, Süyûtî bir eserinde ilimleri Acem/felsefecilerin usulüne göre değil, Arap/belagatçilerin usulüne göre tahsil ettiğini söylemiştir.⁵¹ Eserleri de genelde bu türden ürünlerdir. Kâfiyeci ise bu eserini Acem usulüyle telif etmiş olup bu, Süyûtî'nin çok da tasvip ettiği bir yöntem değildir. Süyûtî esere böyle bir perspektiften de bakmış olabilir. Maalesef Süyûtî, Bulkînî için –İbnü'l-Esir'den naklen- söylediği “Hiç kimsenin girişmediği bir işe girişen kimsenin, bu girişiminin zamanla olgunlaşacağı”⁵² sözünü Kâfiyeci için söylememiştir. Doğrusunu söylemek gerekirse Kâfiyeci'nin bu teşebbüsü Osmanlı döneminde sürdürülüp geliştirilmemiş, Osmanlı'nın son dönemlerine kadar tefsir usulü çalışmaları yeterli ilgiyi görmemiştir.⁵³

Netice itibarıyla biz, Kâfiyeci'nin günümüzde de tartışılmaya devam edilen “Tefsirin bir usulü var mıdır?”, “Tefsir bir ilim midir?” gibi sorulara cevap arayan önemli bir eser bıraktığını ve Kâfiyeci'nin tefsir ilminin usulüne dair önemli katkıları sunduğunu düşünürüz.

⁴⁸ Halil İbrahim Kaygısız, “Kâfiyeci'nin Teysîr'inde Tefsiri Müdevven Bir İlim Olarak Yeniden Tesis Etme Çabası”, *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, ed. M. Taha Boyalık - Harun Abacı (İstanbul: İsar Yayınları, 2019), 603.

⁴⁹ M. Talha Boyalık, “Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 73-100.

⁵⁰ Franz Rosenthal, *İlmü't-târîh 'inde'l-Müslimîn* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408), 318.

⁵¹ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/338.

⁵² Süyûtî, *el-İtkân*, 1/19.

⁵³ Osmanlı dönemi tefsir usulü çalışmaları için bk. Mehmet Emin Maşalı, “Osmanlı Dönemi Tefsir Usulü Çalışmaları”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, 245-294. İstanbul, 2012; a. mlf. “Osmanlı'dan Günümüze Kur'an İlimleri / Tefsir Usulü Çalışmaları”, *TALİD: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012), 109-163.

3. Memlûklerde Kur'an İlimlerine Dair Kapsamlı Eserler

3.1. Ulûmu'l-Kur'ân'da Cem ve Tahkik: Zerkeşî ve *el-Burhân*'ı

Zerkeşî, Kur'an ilimlerinin en kapsamlı eserlerinden biri olan *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserini kaleme almıştır. İbn Hacer eseri "En harika ve en orijinal kitaplardan biridir, Zerkeşî Kur'an ilimlerinden kırk küsur ilmi bu kitapta işler" şeklinde nitelendirmiştir.⁵⁴ Zerkeşî'nin de belirttiği üzere, hadis ilimlerinde olduğu gibi mutekaddimûn, Kur'an ilimlerine dair kapsamlı bir eser kaleme almamıştır. Zerkeşî bu eksikliği hissederek, Kur'an'ın hakikatlerini, sırlarını ve inceliklerini fark etmeye yardımcı olacak kapsamlı bir eser kaleme almak istemiştir.⁵⁵ Zerkeşî, esbâb-ı nüzûlden vücûh ve nezâire, Mekki ve Medeni'den Kur'an'ın nüzûl keyfiyetine, resmî'l-mushaftan Kur'an'ın tilavet adabı ve keyfiyetine, müşkilü'l-Kur'ân'dan Kur'an'ın tefsir ve teviline pek çok konu başlığıyla Kur'an ilimlerini bütünüyle kuşatmaya çalışmıştır.

Zerkeşî büyük bir emek mahsulü olan bu eserinde, Zemahşerî, İbn Atıyye, Fahreddin er-Râzî ve Ebû Hayyân gibi müfessirleri kaynak olarak kullanmış, onların tefsirlerinin satır aralarında verdiği bilgileri ince bir işçilikle *el-Burhân*'ın bapları altında zikretmiştir. Zerkeşî'nin çok geniş bir kaynak yelpazesi vardır. Daha önce Kur'an ilimlerine dair yazılmış olan sözgelimi İbnü'l-Cevzî'nin eseriyle mukayese edildiği zaman Zerkeşî'nin eserinin ve Kur'an ilimlerinin çok ileri boyutlara ulaştığı görülür.

Zerkeşî "Ma'rifetü tefsîrihî ve te'vîlihî" başlığını bir nevi tefsir usulü gibi inşa etmiş, bu bölümde müfessirlerin tefsir ve teville ilgili görüşlerini, tefsir ve tevil için gerekli şartları, tevil ve tefsirin makbul olması için gerekli ilkeleri ortaya koymuştur. Nitekim o, yukarıda yer verdiğimiz Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin ortaya koyduğu tefsirin üç temel kaynağını, "Sahâbe tefsirini almak" maddesiyle dörde çıkarıp çeşitli ilavelerle aktarmıştır.⁵⁶ "Sahâbe tefsirini almak" başlığında sahâbenin tefsirdeki görüşlerinin hüccet olup olmayacağı noktasında iki görüş nakletmiş ve bunların merfu hükmünde olduğunu söyleyen Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1014) görüşünü tercih etmiştir. Bu başlık altında tâbiînin tefsirdeki görüşlerine müracaat konusuna da değinen Zerkeşî, Ahmed b. Hanbel'den bu konuda iki görüş geldiğini, İbn Akîl'in onların tefsirinin hüccet olmadığı görüşünü tercih ettiğini ancak müfessirlerin uygulamasının bunun aksi yönde olduğunu ifade etmiştir. O bu bağlamda müfessirlerin tabakalarından ve tefsirlerinin değerinden, müfessirlerin görüşünü naklederken dikkate alınması gereken bir ilkeden de söz etmiştir. Buna göre bir ayetin anlamında pek çok görüş ve ihtilaf olabilir. Müfessirler bunu farklı lafızlarla anlatabilirler. Konuyu anlamayanlar bunu ihtilaf zannedebilirler. Halbuki her bir görüş ayetin farklı bir yönüne işaret ediyordur ve hepsi tek bir anlama irca edilebi-

⁵⁴ Ebu'l-Fazl Şihâbüddin İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-gumr bi-ebnâi'l-'umr*, thk. Hasan Habeşî (Kahire: İhyâu't-Türâsi'l-İslâm, 1969), 1/447.

⁵⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/9.

⁵⁶ Süyûtî de Zerkeşî'den naklen ve kendi değerlendirmeleriyle zikretmiştir. Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/156-161; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/207 vd.

lecek durumdadır. Dolayısıyla ibareler farklı olsa da maksat aynıdır. Zerkeşî iki görüşü cem etme imkânı olmadığı durumda tercih için gerekli ilkeyi de belirtmiştir.⁵⁷

Zerkeşî'nin sahâbe ve tâbiîn tefsirlerini değerlendirme biçimi ile İbn Teymiyye'nin aynı konudaki değerlendirmeleri birbirine yakındır. Her iki müellif de söz konusu tefsirlerin hüccet olup olmadığı, onlardan gelen farklı rivayetlerin nasıl değerlendirilmesi gerektiği noktasında ilkeler belirlemişlerdir. Burada Zerkeşî'nin İbn Teymiyye'den etkilendiğini kastetmiyoruz. Her iki âlimin tartıştığı bu konular, birbirine yakın dönemde yaşayan müelliflerin ortak problemleridir. Nitekim Zerkeşî, bu bölümde İbn Teymiyye'nin de söz konusu ettiği gerek reyle tefsirin gerekse işârî tefsirin makbul olup olmadığı konusuna da girmektedir. İşârî tefsirin, ayetlerin okunuşu esnasında kalbe doğan anlam ve vecdler olduğunu nakleden Zerkeşî, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245), Ebu'l-Hasan el-Vâhidî'ye (ö. 468/1076) nispet edilen görüşü değerlendirdiği bir fetvasını naklederek konuya açıklık getirmektedir. Zerkeşî, bu izahları yeterli görmüş olmalıdır ki başka bir talikte bulunma gereği duymamıştır.⁵⁸

Daha dikkat çekici olan ise Ebû Hayyân'ın İbn Teymiyye'yi kastederek "Çağdaşlarımızdan birinin iddiasına göre..." diye dile getirdiği meseleyi Zerkeşî'nin de kitabına taşınmasıdır. Zerkeşî, Ebû Hayyân'ın bu görüşü Hz. Ali'den gelen "Benim yanımda Allah'ın bana verdiği anlayıştan başka bir şey yoktur" rivayetinden hareketle reddettiğini dile getirmekte ve bu iki görüş arasında bir orta yol bulmaya çalışmaktadır. Buna göre tefsirde esbâb-ı nüzul, nesh, mübhemîn tayini, mücmelin tebyini gibi nakle dayanan hususlar vardır. Ayrıca tefsirde Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiînden gelen rivayetlere itimat edilir. İlkinde sıhhat şartı aranır, ikincisinde sahâbe dile dayalı bir tefsir yapmışsa veya şahit olduğu bir sebebi nakletmişse kabul edilir. Tearuz olursa aralarında cem yapılır. Cem imkanı yoksa İbn Abbas'ın görüşü tercih edilir. Tâbiînin görüşleri ise evvel emirde kabul edilir, edilmemesi halinde içtihad yoluna gidilir. Müfessirlerden herhangi bir görüşün gelmediği durumlarda ise Arap dilinin delaletleri ve siyaka göre kullanımları dikkate alınarak tefsir yapılır.⁵⁹ Zerkeşî, daha önce işaret ettiğimiz "Ahsenü turukî't-tefsîr" meselesini de bu başlık altında zikretmiştir. Dolayısıyla o, Memlûkler döneminde müfessirlerin zihnini meşgul eden tefsirde gözetilmesi gereken usul ve kaidelerle ilgili tespitler yapmış, bir anlamda usul arayışlarını sürdürmüştür.

3.2. Tefsir Tedrisinden Ulûmu'l-Kur'ân Telifine: Bulkînî ve *Mevâkı'u'l-'ulûm'u*

Memlûklerde tefsir tedrisi söz konusu olduğu zaman adından sıkça söz edilen Celâleddin el-Bulkînî (ö. 824/1421), Kur'an ilimlerine dair eser kaleme alan bir başka şahıs olarak karşımıza çıkmaktadır. Bulkînî, *Mevâkı'u'l-'ulûm fi/min*

⁵⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/157-160.

⁵⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/170-171.

⁵⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/171, 172.

mevâkı'ın-nücûm adını taşıyan eserin önsözünde tefsir dersleri esnasında âlimlerin Kur'an ilimleriyle ilgili görüşlerini derlediğini, derslerin yanı sıra tasnif yöntemlerini de ihya etmek istediğini söylemiştir. Onun Kur'an ilimlerini taksimi şöyledir: 1. Kur'an'ın nüzul yerleri, vakitleri ve olayları (Mekkî-Medenî, hadarî-seferî vd.), 2. Senedler (mütevâtir, âhâd, şaz vd.), 3. Eda (Vakf, ibtida, imâle, med vd.), 4. Lafızlar (garîb, muarreb, mecâz, müşterek), 5. Ahkamla alakalı olanlar (âm, hâs, mücmel, mübeyyen vd.), 6. Meânî (fasl, vasl vd.). Başlıklarda görüldüğü gibi bu maddeler de kendi içlerinde nevilere ayrılmıştır.⁶⁰ Bulkînî'nin bu taksimi Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ına göre daha sistematik bulunmuştur. Esasen Bulkînî bu kitabını *Nehru'l-hayât* adlı tefsirine bir mukaddime olarak düşünmüştür.⁶¹

Süyûtî bu eserden, hocası Alemüddin el-Bulkînî (ö. 868/1464) vasıtasıyla haberdar olduğunu söylemektedir.⁶² Kur'an ilimlerindeki önceliği Bulkînî'ye veren Süyûtî, daha önce böyle bir kitap telif edilmediğini, Bulkînî'nin bu ilmi, bahse konu kitabında tedvin, tenkih, tehzib ve tertib ettiğini, harikulade bilgiler verdiğini (etâ bi'l-acebi'l-ucâb) belirtmektedir.⁶³ Anlaşılan o ki Süyûtî bu kanaatini Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ını görmeden önce dile getirmiştir. Gerek *el-İtkân*'dan önce telif ettiği *et-Tahbîr fi 'ilmi't-tefsîr*'de, gerek *el-İtkân*'da ve gerekse *en-Nükâye fi 'ilmi'd-dirâye* adlı aralarında tefsir usulünün de bulunduğu on dört ilmi işlediği kitabında bu eserden çokça istifade etmiştir. Kayıp olan kitap, son zamanlarda bulunmuş ve neşredilmiştir. Kitap Süyûtî'nin de haber verdiği gibi altı bölümden oluşmaktadır.⁶⁴ Eser, Süyûtî örneğinde görüldüğü gibi kendinden sonra yazılacak ulûmu'l-Kur'ân kitapları için kaynak olmuştur.

3.3. Kur'an İlimleri Telifâtında Zirve: Süyûtî ve *el-İtkân*'ı

Memlükler döneminde kaleme alınan tefsir usulü eserlerinden üzerinde duracağımız bir diğer eser ise, Süyûtî'nin *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*'ıdır. Süyûtî bu eserin telifini, selefleri Zerkeşî ve Bulkînî ile aynı gerekçeye dayandırmaktadır: Mutekaddimûnun hadis ilimlerinde olduğu gibi Kur'an ilimlerine mahsus bir kitap tedvin etmemiş olması.⁶⁵ Yukarıda da değinildiği gibi Süyûtî, bu sahada kapsamlı bir eser olması düşüncesiyle Bulkînî'nin eserini, bazı ziyade ve tasarruflarla 871/miladi senesinde *et-Tahbîr fi 'ilm'ulûmi't-tefsîr*'de bir araya getirmiştir. O, bundan sonra ulûmu'l-Kur'ân'a dair hiç kimsenin kaleme almadığı tarzda geniş ve kapsamlı bir eser yazmayı düşünürken, Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ına rastlamış ve bu eseri esas alarak *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*'ı kaleme almıştır. Kendi ifadesiyle, bu

⁶⁰ Celâleddin el-Bulkînî, *Mevâkı'u'l-ulûm fi mevâkı'ın-nücûm*, thk. Enver Mahmûd el-Mursî (Tanta: Dâru's-Sahâbe, 2007), 27-29.

⁶¹ Abdurrahman eş-Şehrî, *Şerhu Mevâkı'ul-ulûm fi mevâkı'ın-nücûm*, <https://ar.islamway.net/collection/12995/>; 13.09.2019.

⁶² Süyûtî, *el-İtkân*, 1/17.

⁶³ Süyûtî, *İtmâmü'd-dirâye li-kurrâi'n-nükâye*, thk. İbrâhim el-Acûz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 20, 21; *el-İtkân*, 1/19.

⁶⁴ Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 1/18; M. Yaşar Kandemir, "Bulkînî, Abdurrahman b. Ömer" (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 4/410.

⁶⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/16, 19.

kitabın konularını (envâ') *el-Burhân*'ın tertibinden daha uygun hale getirmiş, konuların bir kısmını diğere katmış, açıklanması gereken yerleri açıklamış, *el-Burhân*'daki bilgi ve kaidelere yenilerini eklemiştir. Böylelikle her bir konu başlığı doyurucu bir nitelik kazanmış ve okuyucunun artık başka bir esere müracaatına ihtiyaç bırakmamıştır.⁶⁶ Esasen Süyûtî bu eserini *Mecmau'l-bahreyn* adıyla yazmayı planladığı büyük rivayet-dirayet tefsirine bir mukaddime olarak düşünmüştür.

Süyûtî, *el-İtkân*'ın son bölümlerini de tefsir usulüne ayırmış, Zerkeşî'den farklı olarak bu bölümü dört kısımda ele almıştır: 1. Fî ma'rifeti tefsîrihî ve te'vîlih, 2. Fî ma'rifeti şürûti'l-müfessir ve âdâbih. 3. Fî garâibi't-tefsîr, 4. Fî tabakâti'l-müfessirin. O, Zerkeşî'de olduğu gibi birinci başlıkta tefsirle tevil arasındaki farkları, tefsirin tanımlarını, tefsire olan ihtiyacı, ikinci başlıkta "Ahsenü turuki't-tefsîr" diye belirtmeksizin "kâle'l-ulemâ" diyerek İbn Teymiyye'nin veya İbn Kesîr'in görüşlerinin özünü çeşitli ilave bilgilerle zenginleştirerek nakleder. Bu bahiste İbn Teymiyye'nin adını açıkça zikrederek onun *Mukaddime*'deki görüşlerini özetler. Bundan sonra da İbnü'l-Arabî'nin, Zerkeşî tarafından dörde çıkarılan tefsirin kaynakları bahsini ele alıp "kultü" ifadesiyle bir kısım ihtirazi kayıtlar koyar. Söz gelimi Zerkeşî'nin Hâkim'den naklettiği ve tercih ettiği sahâbenin tefsirdeki görüşlerinin merfu hükmünde olduğu tercihi hakkında, "Hâkim'in bu görüşünü müteahhir ulemadan İbnü's-Salâh ve başkaları tartışma konusu yapmışlar, bunun sebab-i nüzul vb. reyin geçerli olmadığı konularla sınırlı olduğunu söylemişlerdir. Sonra ben bizzat Hâkim'in '*Ulûmü'l-hadîs*'te bunu şöyle açıkladığını gördüm: 'Mevkuf rivayetlerden bir kısmı da sahâbe tefsiridir. Ancak sahâbe tefsirinin müsned olduğunu söyleyen kimse bununla sebab-i nüzulü kastetmiştir.' Hâkim burada tahsis etmiş, *Müstedrek*'te ise genelleştirmiş, fakat ilkinde itimat etmiştir" değerlendirmesinde bulunur.⁶⁷ Süyûtî, ikinci başlıkta, müfessirin bilmesi gereken ilimler ile müfessir için zaruri ilkeler gibi hususları da ayrıntılı bir biçimde inceler.⁶⁸

Süyûtî, ikinci başlıkta "Tefsîru's-sûfiyye" adıyla işârî tefsir konusuna temas etmekte, Zerkeşî'nin nakillerine birtakım ilavelerde bulunmaktadır. Bunlardan Zerkeşî ile çağdaş olan Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) görüşü dikkat çekicidir. Teftâzânî, şeriatî bütünüyle ortadan kaldırma amacı taşıyan ve nasların zahirine göre değil, sadece muallimin bilebileceği batını anlamlarına hamledilmesi gerektiğini düşünen bâtinî mülhitlerin aksine, naslarda esas olanın zahirleri olduğunu, bununla birlikte tasavvuf erbabına açılan bir kısım gizli işaretler bulunduğunu söyleyen bazı muhakkiklerin görüşünün muteber olduğunu dile getirmiştir. Süyûtî, Zerkeşî'nin farklı bir bağlamda yer verdiği, "Her ayetin bir zahiri, bir batını olduğu" rivayetini de burada değerlendirmiş, Tâceddin b. Atâullah'tan (ö. 709/1309) bu rivayetle ilgili Teftâzânî'nin görüşüne benzeyen bir görüş naklederek bahsi bitirmiştir.⁶⁹

Süyûtî'nin kitabının son başlığı tabakâtü'l-müfessirîne ayrılmıştır. Tefsir ta-

⁶⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/26, 27.

⁶⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/17.

⁶⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/213-223.

⁶⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/223-227.

rihi olarak kabul edilebilecek bu bölüm, Zerkeşî'nin tâbiîn tefsirinden söz ettiği kısımda ara bir başlık olarak yer alırken Süyûtî'de müstakil bir başlık olmuş, o bu başlık altında önce sahâbe ve tâbiîn müfessirlerini değerlendirmiş, daha sonra tefsiri ilk kez tedvin eden Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Vekî b. Cerrâh (ö. 197/812), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) gibi müfessirleri sıralamış nihayet bu işin Taberî ile zirveye çıktığını söylemiştir. Süyûtî bundan sonraki tefsirler için olumsuz bir tablo çizmiş, bu süreçte tefsirlerden senedlerin hazfedildiğini, temelsiz görüşler nakledildiğini, sahihle illetli görüşlerin birbirine girdiğini, kimin aklına ne geldiyse ona dayandığını, bu görüşlerin selef-i sâlihinin ne söylediği araştırılmaksızın nakledildiğini ifade etmiştir. Ayrıca tefsirde bir branşlaşmaya gidildiğini, nahiv âlimlerinin i'rabla, (Sa'lebî gibi) kıssalarla meşgul olanların rivayetlerle, (Kurtubî gibi) fakihlerin füru fıkıhla, (Râzî gibi) aklî ilimlerle uğraşanların tefsirlerini filozofların görüşleri ve şüpheleriyle doldurduklarını, güvenilecek en önemli tefsirin ise Taberî'nin tefsiri olduğunu söylemiştir.⁷⁰ Doğrusunu söylemek gerekirse Süyûtî'nin tefsir tarihini bu şekilde tasvirinin taraflı olduğu ve önemli ölçüde İbn Teymiyye'nin selefi söylemine dayandığı kanaatindeyiz.

Böyle olmakla birlikte Goldziher'in (1850-1921) ifadesiyle, Süyûtî'ye bu seçkin eserinden dolayı şükran borçluyuz.⁷¹ Bu eserle Memlûkler döneminde Kur'an ilimleri teliflerinin zirveye çıktığını, bundan sonra da aşlamadığını söylemek hatalı olmayacaktır. Kelimenin tam anlamıyla bir Kur'an ilimleri ansiklopedisi olan bu eser, her dönemde sahanın en çok müracaat edilen kitabı olma payesini kazanmıştır. Sözelimi Osmanlı döneminin ilimleri tasnif eden en önemli eserlerinden biri olan *Miftâhu's-saâde*'nin tefsir bölümünü, Taşkoprizâde'nin önemli ölçüde *el-İtkân*'a göre şekillendirdiğini söylemek mümkündür. Taşkoprizâde, Süyûtî'nin tabakâtü'l-müfessirîn kısmındaki sahâbe, tâbiîn ve ilk tefsir tedvin eden ulemanın biyografilerine bazı ilavelerde bulunarak bu kısmı genişletmiş, Süyûtî'nin tefsir tarihiyle ilgili çizdiği olumsuz tabloyu da aynen alıntılamıştır.⁷² Taşkoprizâde'nin alıntılandığı bu bölüm içinde Osmanlı düşüncesinde oldukça önemli bir yeri olan ve mutlak anlamda el-İmâm diye atıfta bulunulan Fahreddin er-Râzî'ye (ö. 606/1210) yönelik eleştirilerin bulunması ise şaşırtıcıdır.⁷³ Taşkoprizâde Süyûtî'nin tabakâtü'l-müfessirîn başlığında verdiği bilgilerin sonuna, onun bir önceki başlıkta yer verdiği ve Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî'nin (ö. 500/1106) *el-Acâib ve'l-garâib* adlı eserini tenkit ettiği "Garâibü't-tefsîr" bölümünü de ilave etmiştir. Daha sonra yine Süyûtî'den işârî tefsir bölümünü nakledip kendi kanaatlerini dile getirmiş, bu nakillerini; müfessirin gözetmesi gereken ilkeler, bilmesi gereken ilimler ve diğer bir kısım bahislerle sürdürmüştür.⁷⁴

Süyûtî'nin *el-İtkân*'da yer verdiği tabakâtü'l-müfessirîn başlığının tefsir tari-

⁷⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/233-244.

⁷¹ Ignaz Goldziher, *Mezâhibü't-tefsîri'l-İslâmî*, çev. Abdulhalim Neccâr (Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, 1955), 82, 83.

⁷² Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/54-76.

⁷³ Taşkoprizâde tefsir bölümünün ilerleyen sayfalarında müfessirler arasında zikredeceği Râzî'yi hakiki özellikleriyle ele alacaktır. Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/102-108.

⁷⁴ Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/78-85.

hine söylenmeden geçilemeyecek bir katkısı daha vardır. Tabakât yazıcılığının zirveye ulaştığı Memlûkler döneminde Süyûtî, o güne dek müfessirlere dair bir tabakâtın yazılmadığını fark etmiş ve söz konusu bölümü geliştirerek bu alanın ilk örneğini vermiştir. Süyûtî, müfessirleri çeşitli tabakalara ayırdığı bir girişle birlikte, bu eserinde alfabetik sıraya göre 136 müfessirin hayatını muhtasar bir biçimde ele almıştır. Dolayısıyla Süyûtî, İslâmî ilimlerin en velut dönemlerinden birinde, müfessir tabakat yazıcılığında ilk adımı atmış, daha sonra öğrencisi Dâvûdî ve Osmanlı döneminde Edirnevî gibi âlimler bu geleneği sürdürmüşlerdir.⁷⁵ Esasen Süyûtî'nin Memlûkler döneminde Kur'an ilimlerine katkısı sadece sözünü ettiğimiz eserlerle sınırlı değildir. Tefsir ve Kur'an ilimleriyle ilgili yazdığı 37 eserle Süyûtî,⁷⁶ bu dönemde tefsir ilmine çok büyük katkılar sağlamıştır.

Sonuç

Hicrî 7-10. asırları kapsayan Memlûkler döneminde, çeşitli kurumlardaki tefsir tedrisi yanında müstakil tefsir, tefsir usulü ve ulûmu'l-Kur'ân çalışmaları da zirveye ulaşmıştır. Başta devrin en etkili simalarından İbn Teymiyye, bir tefsir usulü kaleme almış, onun geliştirdiği tefsir yöntemi kendi döneminde kimi etkileri olmakla birlikte, en çok da modern dönemi etkilemiştir.

Onu Necmeddin et-Tûfî ve Muhyiddin el-Kâfiyeci gibi âlimler izleyerek birer tefsir usulü denemesinde bulunmuşlardır. Kâfiyeci'nin tefsir ilmini nazarf bir çerçeveye oturtmaya ve tefsiri müdevven bir ilim olarak ortaya koyma çalışması, tefsir ilmi açısından dönemin en dikkat çekici özelliklerinden biridir. Bununla birlikte Kâfiyeci'nin bu teşebbüsünün sonuçsuz kaldığı ve sonraki nesiller tarafından geliştirilmediği görülmektedir. Hatta daha genel manada gerek Molla Fenârî'nin ve Kâfiyeci'nin gerekse bahse konu diğer âlimlerin tefsir usulü arayışları Memlûkler ve bazı istisnaları olmakla birlikte Osmanlı'nın erken dönemleriyle sınırlı kalmıştır. Tefsir usulü çalışmaları, tecdid hareketleri ve modernleşme dönemleriyle birlikte tekrar gündeme gelmiş ve çeşitli telif çalışmalarına konu olmuştur.

Ulûmu'l-Kur'ân çalışmaları da bu dönemde ivme kazanmıştır. Zerkeşî pek çok tefsirden istifadeyle Kur'an'a dair ilimleri cem edip tahkike dayalı görüşleriyle zengin içerikli bir eser telif etmiştir. Celâleddin el-Bulkînî, Memlûk kurumlarında yürüttüğü tefsir derslerinin bir semeresi olarak bir başka Kur'an ilimleri eseri tedvin etmiştir. Süyûtî onların çalışmalarını esas alarak yazdığı eserlerle, daha sistematik ve kapsamlı kitaplar telif etmiştir. Onun kitabında bir bölüm olarak yer verdiği tabakâtü'l-müfessirin başlığı, önce bizzat kendisi tarafından müstakil bir telife dönüştürülmüş, daha sonra bu alana yeni eserler eklenmiştir. Böylelikle tefsir tarihine dair ilk müstakil çalışma da bu dönemde kaleme alınmıştır. Kur'an ilimleri, tefsir usul ve tarihine dair daha sona yazılan eserler için Süyûtî önemli bir kaynak

⁷⁵ Bu alandaki bir çalışma için bk. Mesut Kaya, "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histografik Bir İnceleme", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 31 (2014), 48-54.

⁷⁶ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/339-340; Marlis J. Saleh, "Süyûtî ve Eserleri: Memlûk Döneminden Bugüne İslâmî İlimlerdeki Yeri", çev. Ayşe Nur Yamanus, *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 4/1 (2018), 65-81.

işlevi görmüştür.

Bu çalışmada tefsir usulüne dair ortaya atılan ve sonrakilerde az veya çok karşılık bulan görüşlerin izleri sürülmeye çalışılmıştır. Çalışma Memlûklerde tefsir usulü araştırmalarına bir giriş mahiyetinde olup adı geçen müelliflerin tefsir usulüne dair ileri sürdükleri görüşler daha kapsamlı ve mukayeseli çalışmaları beklemektedir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Ahmed b.Hanbel, Ahmed b. *el-Müsned*. ed. Şuayb el-Arnâvud - Adil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 1988.
- Boyalık, M. Talha. "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili". *İslam Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 73-100.
- Bulkînî, Celâleddîn el-. *Mevâkı'u'l-'ulûm fî mevâkı'n-nücûm*. thk. Enver Mahmûd el-Mursî. Tanta: Dâru's-Sahâbe, 2007.
- Endelüsî, Ebû Hayyân el-. *el-Bahru'l-muhît fî't-tefsîr*. thk. Sıdkı Muhammed Celil. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Goldziher, Ignaz. *Mezâhibü't-tefsîri'l-İslâmî*. çev. Abdulhalim Neccâr. Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, 1955.
- Harâllî, Ebü'l-Hasen el-. *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel 'alâ fehmi'l-Kur'âni'l-münezzel*. ed. Mahmâdî b. Abdüsselam. 1 Cilt. Mağrip, 1418.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *ed-Dürerü'l-kâmine fî'l-a'yâni'l-mieti's-sâmine*. ed. Abdulmu'id Han. 6 Cilt. Haydarabad: Meclisü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1392.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn el-Askalânî. *İnbâü'l-gumr bi-ebnâi'l-'umr*. thk. Hasan Ha-beşî. 4 Cilt. Kahire: İhyâu't-Türâsi'l-İslâm, 1969.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn el-Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyyeti, 2002.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâil. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1420.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. thk. Adnan Zerzûr. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1392.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir. *Kânûnü't-te'vîl*. ed. Muhammed es-Süleymânî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kible, 1986.
- İbnü'l-Ekfânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhim es-Sincârî. *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd*. ed. J. J. Witkam. Leiden: Ter Lugt Pers, 1989.
- İhsan Fazlığlu. "İbnü'l-Ekfânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21/22-24. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kâfiyeci, Muhammed b. Süleyman el-. *Kitâbu't-teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr*. thk. İsmail Cerrahoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989.
- Kandemir, M. Yaşar. "Bulkînî, Abdurrahman b. Ömer". 409-410. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1941.
- Kaya, Mesut. "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histografik Bir İnceleme". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 31 (2014), 33-65.
- Kaya, Mesut. "İbn Teymiyye'nin Tefsir Geleneği Eleştirisi". *İslam İlim ve Düşünce Tarihinde Eleştiri Geleneği*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Kaya, Mesut. "Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (2020), 993-1015.
- Kaya, Mesut. "Şerh ve Hâşiyelerin Tefsir İlmine Katkıları: Teftâzânî'nin el-Keşşâf Şerhi Örneği". *İslam İlim ve Düşünce Tarihinde Şerh Geleneği*. ed. Mesut Kaya - Engin, Sezai. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Kaygısız, Halil İbrahim. "Kâfiyeci'nin Teysîr'inde Tefsiri Müdevven Bir İlim Olarak Yeniden Tesis Etme Çabası". *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*. ed. M. Taha Boyalık - Harun Abacı. 593-626. İstanbul: İsar Yayınları, 2019.
- Marifet, Muhammed Hâdî. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî sebbihi'l-kaşîb*. 2 Cilt. Meşhed: Menşûrâtü'l-Câmiati'r-Radaviyye, 1418.
- Maşalı, Mehmet Emin. "İbn Teymiyye'ye Göre Hatalı Tefsir Kuramları". *Bilimname* 6/15 (2008), 123-146.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Osmanlı Dönemi Tefsir Usulü Çalışmaları". *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*. 245-294. İstanbul, Ensar Neşriyat, 2012.

- Maşalı, Mehmet Emin. "Osmanlı'dan Günümüze Kur'an İlimleri / Tefsir Usulü Çalışmaları". *TALİD: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012), 109-163.
- Rosenthal, Franz. *İlmü't-târîh 'inde'l-Müslimîn*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408.
- Saleh, Marlis, J. "Süyûtî ve Eserleri: Memlük Döneminden Bugüne İslâmî İlimlerdeki Yeri". çev. Ayşe Nur Yamanus. *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 4/1 (2018), 65-81.
- Saleh, Waled. "İbn Teymiyye ve zuhûru'l-hîrmînûtikâ er-râdikâliyye dirâse ttahlîliyye li-Mukaddimetü't-tefsîr". çev. Mahmud Ebû Abdullah. *İbn Teymiyye ve asruhû*. Beyrut: eş-Şebeketü'l-Arabiyye, 2018.
- Saleh, Waled. "Preliminary Remarks on the Historiography of tafsîr in Arabic: A History of the Book Approach". *Journal of Qur'anic Studies* 12 (2010), 6-40.
- Seber, Abdülkerim. "Necmeddin et-Tûfî'nin 'El-İksîr fî İlmî't-Tefsîr' İsimli Eserinin Tefsir Usulü Açısından Değerlendirilmesi". *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2006), 25-59.
- Süyûtî, Celâleddin es-. *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*. thk. M. Ebu'l-Fazl İbrâhim. 2 Cilt. Lübnan: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Süyûtî, Celâleddin es-. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. M. Ebu'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1974.
- Süyûtî, Celâleddin es-. *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhira*. 2 Cilt. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967.
- Şen, Ercan, "Memlüklerde Tefsir", *Tefsir Tarihi*, ed. Mehmet Çiçek- Sema Çelem (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023), s. 253-282.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Türkî. 26 Cilt. Dâru Hecer, 2001.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-'ulûm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Tûfî, Necmeddin et-. *el-İksîr fî 'ilmî't-tefsîr*. thk. Abdülkâdir Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Evzâi, 1989.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin ez-. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, 3. Basım, 1407.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ebu'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957.